

Szalai Anna

Két nagyregény

Hatvany Lajos: *Urak és emberek*

Déry Tibor: *A befejezetlen mondat*

„A legnagyobb igazság az igazság keresése.”

(Scheiber Sándor)

Az elhallgatás, az álcázás,
a tabusítás, a rejtegetés is titok

Két nagyregény

A két világháború közti korszak magyar prózairodalmának két kiemelkedő alkotása Hatvany Lajos (1880–1961) *Urak és emberek* (1925–1926) és Déry Tibor (1894–1977) *A befejezetlen mondat* (1933–1938) című nagyregénye.¹ Annak ellenére, hogy a két mű egészen más világot tár az olvasók elé, számos hasonló életrajzi és keletkezési körülményt találunk Hatvany, Déry és műveik között. Mindkét mű (részben) emigrációban, Európa különböző pontjain készült, mindkettőt (bevallottan vagy sem)

□ A szerző irodalomtörténész, a Jeruzsálemi Héber Egyetem tudományos főmunkatársa; e-mail: szalanna46@gmail.com, ORCID: 0009-0002-4653-3163.

1 A tanulmányhoz felhasználtam a Botka Ferenc szerkesztésében kiadott *Déry Archivum* sorozat 1995–2007 között megjelent köteteit. Botka jegyzetei és a szövegközlésekhez fűzött magyarázatai a Déry-kutatás megkerülhetetlen forrásanyaga. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/muze_orosz_pimu_dery_archivum/ (letöltés ideje: 2025. február 22.). Lásd még: Szalai Anna: A frakkelmélet cáfolata. In: Szalai Anna: *Hagyománymentés és útkeresés. Zsidó vonatkozású magyar regények*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2018. 597–626.; Szalai Anna: *Csereforgalom. Magány és közösség Déry Tibor regényeiben*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982. Ez a dolgozat részben utóbbi könyvem megfelelő fejezetének és korai könyvemnek a kiegészítése is.

átszövik az önéletrajzi elemek,² mindkét műben egy nagypolgári család sarja kerül a cselekmény középpontjába, és mindkettő arra a kérdésre keresi a választ, beépülhetnek-e egy másik közösségbe, ha saját közösségükből kilépnek.

Egyedülálló művekről van szó. Az *Urak és emberek* az első zsidó családregeény (trilógia) a magyar irodalomtörténetben, a felemelkedés története a bankalapításig (egy évtizeddel később Kaczér Illés írja meg a második zsidó családtörténeti trilógiát,³ a felemelkedés történetét a városalapításig).

A *befejezetlen mondat* az egyetlen regény (trilógia), amely a történetek pillanatában fogalmazta irodalommal a munkásmozgalom budapesti és bécsi eseményeit a harmincas években.

Hatvany regényét, a zsidó családregeényt nem fogadta be az irodalomtörténet-írás, Déry munkásmozgalomról szóló regénye az érdeklődés peremére sodródott.

Mielőtt rátérnék a két nagyregényre, Hatvany és Déry életrajzához, a két mű keletkezéstörténetének hasonló pontjairól írok. Olvasatomban az *Urak és emberek* zsidó családregeény, főhőse, Bondy Zsigmond élete társadalmi sikertörténet: miután elődei megtalálták helyüket a gazdamezgetben, eléri vágyott célját, a bankalapítást – és társasági-magánéleti kudarc történet: felesége családi és társasági környezete kiveti. Déry főhőse – ismét olvasatomban –, Parcen-Nagy Lőrinc (az író alteregója) azt a kérdést ébreszti az olvasóban: mit keres egy zsidó művész/értelmiségi a munkásmozgalomban – bár csak jelzések utalnak arra, hogy zsidó családról és a mozgalomban megjelent néhány érezhetően zsidó

2 „Annyi az egész, hogy egy ismert milióbe behelyeztem képzeletbeli figurákat.” Hatvany Lajos nem a családját írta meg az *Urak és emberek* című regényében. *Színházi Élet*, 1927. január 2–8. 37.; „A *befejezetlen mondat* a Déry és a Rosenberg család legbizalmasabb titkaiból építkezik.” Botka Ferenc (kiad.): „*Liebe Mamuskám!*”. *Déry Tibor levelezése édesanyjával*. Budapest: Balassi Kiadó – Magyar Irodalmi Múzeum, 1998. 308.

3 Szalai Anna: Országutak népe: Kaczér Illés: Zsidó legenda. In: Szalai, 2018. 47–171. A trilógiának Magyarországon csak az első két része jelent meg egy kötetben. Kaczér Illés: *Ne félj szolgálom, Jákob*. Budapest: Göncöl Kiadó, 2002.

szimpatizánsról vagy kommunistáról olvasunk.⁴ Ezeket a takargatott jelzéseket igyekszem fölfedni. 1963: Hatvany regényének, a trilógiának első megjelenésekor a hivatalos irodalomtörténet-írás kísérletet tett a zsidó családregegy zsidótlánítására. Déry 1963-ban tért vissza az irodalmi életbe⁵ – egy újabb találkozási pont a két író életében.

Írók bíróság előtt

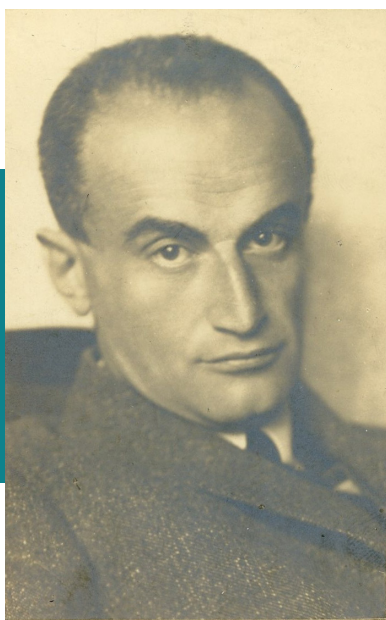
Hatvany több mint egy évtizeddel volt idősebb Dérynél, életrajzukban (a két világháború közti években), ahogy a két nagyregény keletkezési dátumában is, következetesen ismétlődik az egy évtizedes eltolódás. Mindketten bíróság elé kerültek (Hatvany a húszas, Déry a harmincas években), nem a nagyregények, hanem más írásaik miatt. Hatvany a bécsi emigrációban a magyar sajtó (*Bécsi Magyar Újság*, illetve a részben maga alapította *Jövő*) hasábjain megjelentetett, a Horthy-Magyarországot bíráló cikkei miatt, Déry pedig André Gide szovjetunióbeli élményeit összefoglaló, franciából magyarra fordított könyve miatt.

Hatvany a jelzett írásaiban a vád szerint olyan tényeket terjesztett, melyek a magyar állam és nemzet megbecsülését, hitelét sértették.⁶ 1924-ben, a Budapesti Magyar Királyi Ügyészség Hatvany távollétében vádat emelt ellene. Három évvel később az emigrációban élő Hatvanyhoz eljutott egy igazságügyi körrendeletéről és pertörlésről szóló bizalmas értesítés, amely arra bátorította, hogy hazatérjen. Hazatért, 1927. december 9-én jelentkezett a rendőrségen, 11-én már előállították, nemzetgyalázás miatt megindult ellene az eljárás. Előzetes letartóztatásra a Markó utcai fogházba került.

4 Először Heller Ágnes mondta ki, hogy Déry zsidókról (is) írt. Lásd az Országos Rabbiképző Intézet Yahalom Zsidó Művelődéstörténeti Kutatócsoportja 1997-ben rendezett konferenciáját. Az előadás szövegét lásd: Heller Ágnes: Zsidótlánítás a magyar irodalomban. In: Török Petra (szerk.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar zsidó irodalom létformáiról*. Budapest: Az Országos Rabbiképző Intézet Yahalom Zsidó Művelődéstörténeti Kutatócsoportja, 1997. 349–362. <https://laokoon.hu/heller-agnes-zsidotlanitas-a-magyar-irodalomban/> (letöltés ideje: 2025. február 23.). Heller Ágnes még további két műről írt a tanulmányban, nem elemezte a Déry-regényt. Olvasatában két nyitott kérdése a válasz arra, miért zsidótlánította Déry a trilógiát: hogy ne antiszemita értelmezésben olvassák? Vagy mert a szocialista Dérynek csak az osztálymeghatározás számított?

5 Az 1956 utáni megtorlás során bebörtöNZött író 1960-ban amnesztiával szabadult.

6 Lehotay Veronika elsősorban a korabeli sajtó alapján rekonstruálta és foglalta össze a pert. Lehotay Veronika: Az utolsó mecénás a bíróság előtt. Hatvany Lajos pere. *Miskolci Jogi Szemle*, 2021/5. 315–327. DOI: <https://doi.org/10.32980/MJSz.2021.5.1475>.

Hatvany Lajos, Budapest,
1920-as évek eleje
Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM)

1928. február 1-én megkezdődött a tárgyalás, első fokon ötrendbeli nemzetgyalázás büntettségben, a másodfokú tárgyaláson egyrendbeli nemzetgyalázás és háromrendbeli nemzetrágalmazás miatt, végül egyrendbeli folytatólagosan elkövetett nemzetrágalmazás miatt büntették – mellékbüntetésként egyre csökkenő pénzbírsággal, hivatalvesztéssel, politikai jogainak felfüggesztésével sújtották. Az eredetileg hét évre szóló fegyházból másfél évet töltött elzárva, 1930. április 18-án amnesztiával szabadult.

A zsidó sajtó többször foglalkozott a Hatvany-perrel, a vádlottat ugyan (kitérése híre miatt) nem tekintik zsidónak⁷ – írták az asszimiláns éscionista orgánumok is –, sok közülük nincs a perhez, de a perben elhangzott, a határon túli magyar anyanyelvű zsidóság magyar érzelmeit kétségbevonó kijelentések ellen kénytelenek tiltakozni.⁸ A kortársak és az utókor is többször elidőzött Hatvany bíróság előtt tanúsított magatartásának értékelésénél. Hatvany először bocsánatot kért a nemzettől, válaszként

7 Bizonytalan sajtóhírek: Nagy apák kitért gyermekei. *Egyenlőség*, 1924. október 18. 11.; A báró Hatvany-család három tagja tért vissza a zsidó hitre [Hatvany Lajos, Irén, Bernát]. *Egyenlőség*, 1924. november 22. 4. Vö. Konrád Miklós: Hatvany Lajos „zsidókérdése”. *Szombat*, 2012. november. 20–23.

8 W. G.: A főügyész úr tévedett. *Egyenlőség*, 1928. május 12. 1–2.; Weiss Sándor dr.: Az izraelita polgártárs. *Új Kelet*, 1928. május 13. 1–2.; Hatvany – Dabasi – Szabolcsi... *Zsidó Szemle*, 1928. május 15. 1.

Törekgy Géza⁹ büntetőbíró kioktatta: az ország állampolgára lehet, de fia nem.¹⁰ Az utolsó szó jogán Hatvany – a korabeli sajtóhírek szerint – ezt mondta: „Vérem minden cseppje irtózik, remeg, és tiltakozik e borzalmas vádak ellen. [...] Tíz év óta tudom a vádat: zsidó származású ember nem is lehet magyar, nincs asszimiláció, nincs igazi beolvadás a magyar fajba.”¹¹ A kijelentés összecseng Hatvany Martin Bubernak írt levelével,¹² amelyben az *Urak és emberek* című nagyregényt – a trilógia első megjelent kötetét és tervezett folytatását – „az asszimiláció tragikumáról” szóló műként jellemezte.

Néhány évvel később világméretű események történtek, 1935-ben életbe léptek Németországban a nürnbergi törvények, 1936-ban megkezdődtek a Szovjetunióban a belső ellenség felszámolására megrendezett koncepciós-tisztogató perek. Ebben az évben, év végén jelent meg André Gide *Retour de l'URSS* című könyve. A baloldalinak ismert francia író Szovjetunióban tett látogatásáról készült beszámolója felkavarta a közvéleményt. Első látásra Gide megghatódik a boldogságot, megelégedést sugárzó légkörtől, lelkesedik a gazdasági eredményekért, ámulatba ejtik a közösségért létesített parkok, intézmények. Közelebbről szemlélve észreveszi az egyenruhát öltött embereket, a Sztálint éltető viharos tapsokat, és keserű csalódással állapítja meg, hogy amíg a *Pravdában* nem jelenik meg egy esemény megítélésének „vonala”, senki nem mond véleményt. A művész, ha eltér a vonaltól, kiteszított lesz. Jelzésekben utal a nemkívánatos személyek „eltűnésére” is.¹³ A jobboldal tapsolt a szovjet-oroszországi kellemetlen élményeknek, a baloldal lelkesedett a könyvben leírt szovjet sikerekért.

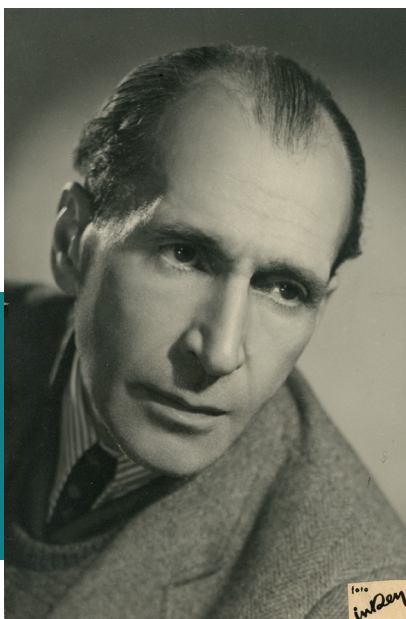
9 Törekgy Géza (1873–1961) 1926-tól a büntető törvényszék elnöke.

10 Hatvany Lajos bárót hétévi fegyházra és ötszázezer pengő vagyoni elégtételre ítélte a bíróság. *Budapesti Hírlap*, 1928. február 2. 4.

11 Báró Hatvany Lajos büntetését négy évi fegyházra mérsékelte a tábla. *Pesti Hírlap*, 1928. május 9. 2.

12 Hatvany Lajos Martin Bubernak. Budapest, 1929. november 2. (Fordította: Meller V. Ágnes.) In: Hatvany Lajosné – Rozsics István (szerk.): *Hatvany Lajos levelei*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985. 333.

13 Gide, André: *Visszatérés a Szovjetunióból*. Budapest: Interart, 1989.

Déry Tibor 1935 körül
Inkey Tibor felvétele. PIM

Déryt *A befejezetlen mondat* folytatásával, befejezésével kínlódás közben érte Gide könyve. A szerzővel váltott levelek, a könyv és a Gide elleni sajtóhírek után a magyar fordítás a Cserépfalvi Kiadónál jelent meg 1937 februárjában, de a kész példányok nagy részét még a nyomdában lefoglalta a rendőrség.¹⁴ Déryt kommunista propagandával vádolták, és két hónapi elzárásra ítélték. A vád tárgya a könyv: az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására irányuló, sajtó útján elkövetett vétség.¹⁵ Kihallgatásakor Déry így vallott:

„A sajtótermék megírásával, illetve az eredeti fordításával kizárólag az volt a célom, hogy André Gide világhírű francia író [...] könyve magyar fordításban is megjelenjen. Tettem ezt annál is inkább, mert a francia kiadás megjelenését a magyar bal- és jobboldali sajtó egyaránt úgy értelmezte, mint André Gide elfordulását az orosz szovjettől, másrészt pedig a külföldi kommunista lapok, valamint az egész orosz sajtó egyöntetűen támadta André Gide-et a szóban forgó francia nyelvű könyvének megírása miatt.”¹⁶ Déry 1938. november 30-án kezdte meg büntetését a Gyűjtőfogházban. A magyar királyi kúria ítélete kimondta: a „szov-

14 Botka Ferenc (kiad.): *Déry Tibor levelezése, 1936–1944*. Budapest: Balassi Kiadó – Petőfi Irodalmi Múzeum, 2007. 52–54.

15 Kisházi Zoltán: „A vádat megértettem, nem érzem bűnösnek magamat” (Az 1937/38-évi Déry-per). In: Botka Ferenc (szerk.): *„D. T. úr X-ben” (Tanulmányok és dokumentumok Déry Tiborról)*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995. 43–57.

16 Kisházi, 1995.

jetrendszer egyes hibáinak említése mellett” Gide mégis magasztal bizonyos eredményeket, és ennek fordításával Déry a magyarországi proletárokat és a hozzájuk hasonlóan gondolkodókat a társadalmi rend felforgatására izgatja.¹⁷

Déryt a befejezéshez csak lassan közeledő regényírás közben ambivalens érzések kísérhették. A sztálini diktatúráról érkező hírek árnyékában a művész (Déry írói) függetlensége, a megfogalmazható gondolat és a még csak formálódó kérdés („az írónak inkább kérdéseket kell föltennie, mintsem feleleteket adnia”¹⁸) kimondásának szabadsága is veszélybe kerülhet (a szovjet minta hazai másában). De a háború és a fasizmus megállítását mégis a Szovjetuniótól várhatták.

Hatvany – nyilván nem véletlenül – úgy érezte, a hazába be nem fogadott zsidóként állt bírái előtt; az épp baloldalisága miatt vívódó Déryt a Szovjetunióból érkező ellentmondásos hírek terjesztése miatt büntették.

Keletkezéstörténet

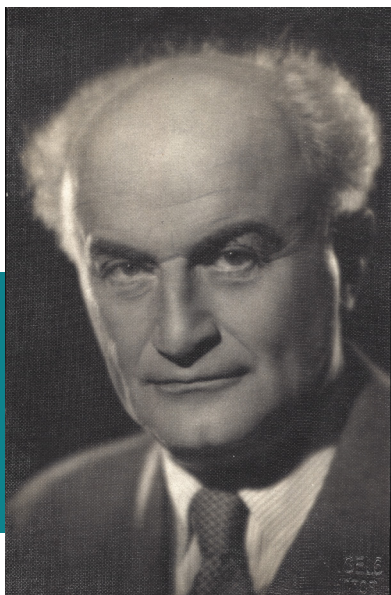
A két író fordulatokban bővelkedő élettörténetéhez híven mindkét regény kézírata kalandos utat járt be. Hatvany regényének első kötete megjelent,¹⁹ viharos visszhangja volt. Az olvasók egy része nehezményezte Hatvany leplezetlen, őszinte zsidóábrázolását, egyesek antiszemita, mások filoszemita családregegyről beszéltek, voltak, akik kulcsregényt, és voltak, akik a magyarsághoz tartozást olvasták ki a történetből. Egyesek attól tartottak, Hermann csak gerjeszti az antiszemita indulatokat, de a *Magyarság* kritikusa épp Hermann rokonszenves alakjára emlékeztetett.²⁰ Lappanganak vagy elkallódtak az arról szóló források, hol és mikor írta Hatvany a trilógia folytatását, annyi azonban valószínű, hogy az első kötet részben értetlen (vagy félreértett) fogadtatása miatt a további két kötet kéziratára az újabb emigrációban (Oxford, 1938) nemigen ügyelt.

17 Kisházi, 1995.

18 Venohr, Wolfgang: Portré Déry Tiborról. Filmforgatókönyv. In: Botka Ferenc (kiad.): *Déry Tibor: Barátságos pesszimizmussal. „A jövőben nem bízom, menetirányunk rossz”. Cikkek, művek, beszédek, interjúk, 1965–1977.* Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003. 55.

19 Hatvany Lajos: *Zsiga a családban.* Budapest: Genius Kiadás, 1926 [1927].

20 Szalai, 2018. 598–605. A jobboldali nacionalizmus fórumában: Dóczy Jenő: Zsidó világ. Hatvany Lajos új regénye. *Magyarság*, 1927. január 16. 16.

Hatvany Lajos, Budapest,
1937–1938. Angelo felvétele. PIM

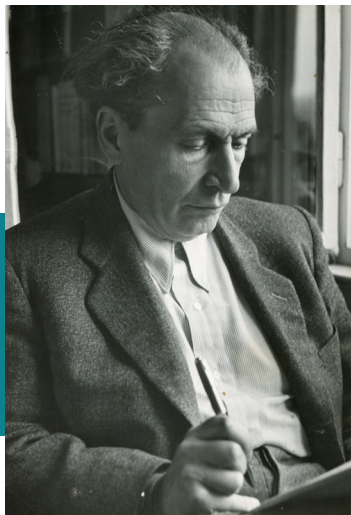
Nyoma vezett vagy a ládákból kimaradt egy-egy kéziratcsomó, egyszer meg „maga Hatvany szórt önpusztító gesztussal vaskos kéziratkötegeket az Arno hídjáról a folyóba” – de a regény második és harmadik részének másolata vagy első fogalmazványa mégis megmaradt, Hatvany halála után a hagyatékából a trilógia csaknem teljes kézírata összeállt.²¹

Déry regényének első kötetéből csak részletek jelentek meg, az íróhoz közeli barátok, kritikusok közül többen olvasták a könyv elkészült fejezeteit, és rendhagyó módon a meg nem jelent regényről kritikákat is közöltek a pályatársak.²² Déry sokszor, más-más megfogalmazásban leírta, interjúkban elmondta, hogy Bécsben, 1933 karácsonyán kezdte írni *A befejezetlen mondatot*. „Nemsokára ezután kirobbant Bécsben a februári felkelés, amelyben én is részt vettem. El kellett mennem Bécsből, Pestre jöttem. Nem sokáig maradtam itthon, Mallorcában folytattam a regény második kötetét. Egy évet töltöttem a szigeten meglehetősen keserves körülmények között, jóformán narancson éltem. Egy évnél tovább nem bírtam a koplalást, és ismét hazajöttem. A regény második kötetének második felét és a harmadik kötetet 1938-ban fejeztem be.

21 Hatvany Lajosné Somogyi Jolán (1902–1991) és Belia György (1923–1982) irodalomtörténész-szerkesztő hagyatékot rendező közös munkája. Belia György: Utószó. In: Hatvany Lajos: *Urak és emberek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. 727–729.

22 Illyés Gyula: Déry Tibor regénye. *Nyugat*, 1938. augusztus. 139–140.; Füzes György [Fejtő Ferenc]: Egy kiadatlan magyar regény. *Korunk*, 1938. november. 1004–1005. A regény első kiadása: Déry Tibor: *A befejezetlen mondat*. I–III. Budapest: Hungária, 1947.

A németek bevonulásáig hét évig őriztem a kéziratot a ládafiában, majd az egyik példányt a Révai Könyvkiadó Vállalat pincéjében rejtettem el, a másikat pedig vidékre küldtem el. A felszabadulás után mind a két kézirat elveszett, és csak hosszas keresgélés után került elő, az egyik Illés Endre jóvoltából.”²³

Déry Tibor 1946 körül
Gink Károly felvétele. PIM

Sem Dérynek, sem Hatvanyinak nem volt szorosabb kapcsolata a zsidó közösség szervezeteivel, laza szálak is alig fűzték őket a zsidó hagyományhoz. Mégis mindkét regény zsidókról szól. Hatvany saját családjából ismert motívumokat is beépített a történetbe, minden takargatás nélkül beszélt a zsidó családról, belső világukról, végigjárta velük a társadalmi beilleszkedés hosszú útját. Ebben a történetben nincs és nem is lehet szó elhallgatásról. Az *Urak és emberek* a magyarországi zsidóság regényben elmondott egy-másfél évszázados története a Bondy családtörténet tükrében. Visszanyúl a kezdetekig, az első nemzedékig, a szinte semmiből kezdődő próbálkozásokhoz. Az egyre gyarapodó üzleti vállalkozások mehozzák az egyre növekvő tőkét, az első befektetéseket, az emancipáció (1867), a recepció (1895) és a századvég-századelő kapitalizálódása új lehetőségek előtt nyitja meg az utat, eljön a várva várt pillanat. Néhány feltörekvő és sikeres zsidó család ekkor már a gazda-

²³ Gách Marianne: Vasmunkás és kémiaprofesszor a hőse Déry Tibor könyvnapi regényének. In: Botka Ferenc (kiad.): *Szép elmélet fonákja. Cikkek, művek, beszédek, interjúk (1945–1957)*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2002. 197–199. A regény három kötete: 1–4. fejezet, 5–9. fejezet, 10–19. fejezet.

sági és kulturális élet minden területén jelen van,²⁴ ennek a jelenlétnek családi hátterével, magánéleti változásaival – Hatvanynak hála – az irodalom lapjain is. Zsiga/Zsigmond, a trológia hőséne dédelgetett álma megvalósul, bankvezér lehet. Ennek a hosszú gazdasági-társadalmi útnak a személyes vetületéről, egy család gazdasági-társadalmi sikeréről és befogadásáról olvasunk, de az illúzió, hogy ez meghozza a magánéleti befogadást is, a valósághoz híven a regény lapjain is szertefoszlik.

Déry nem egy egész közösség fejlődéstörténetéhez nyúlt, *A befejezetlen mondat* egy generáció helyváltoztatásáról szól néhány évtizeddel azután, hogy az *Urak és emberek* regénytörténete befejeződött. A regény cselekménye – és egyben Déry magántörténete – szerint is a tehetséges, gazdaságilag-társadalmilag megállapodott zsidó nagypolgári család életformája ellen lázad az első világháború utáni forradalmak eszméitől érintett nemzedék. Az igazságos, a társadalmi egyenlőséget hirdető, a mindenki számára szabadságot ígérő vágyott társadalomért szállnának síkra ennek a generációnak a tagjai, ha az eszme megvalósításáért lelkesedő és cselekvő munkásosztály soraihoz csatlakozhatnának. De a „burzsuj osztály” elleni gyűlölet kiterjed az egyes személyre is – aki a polgárság biztonságot és kényelmet nyújtó világából érkezik, (néhány kivételtől eltekintve) legfeljebb csak szimpatizáns lehet.

Egy 1945-ben készített interjújában Déry egészen pontosan szavakba foglalta saját helyzetét: „Az a tény, hogy úgynevezett polgári családból származom, egyrészt megkönnyítette számomra az igazság keresését, másrészt azonban meg is nehezítette a dolgomat, mert az osztályomból kibuktam, egy új közösséget találni pedig nehéz. S így tulajdonképpen egy osztályon kívüli állapotban dolgozom egy osztályért: a munkásságért.”²⁵

Ebbe az osztályon kívüli helyzetbe állította alteregóját, *A befejezetlen mondat* főhősét, Lőrincet is, aki a regény szerint a helyét kereső baloldali érzelmű, „úgynevezett” polgár (zsidó) értelmiségi/művész – Déry életében mindig visszatér a művész függetlenségének elsődleges igénye – munkásmozgalomban (nem) lehetséges elhelyezkedését példázza.

24 A Hatvany-Deutsch, a Kornfeld, a Wolfner és Mauthner, a Weiss-Chorin, a Buday-Goldberger, a Farkasházy-Fischer családhoz hasonló, kiemelkedően sikeres családokra utalok.

25 Lovász Márton: „Rendkívüli erőfeszítés és bátorság kell ahhoz, hogy az ember írjon...” In: Botka, 2002. 20–23.

1938 májusában a parlament megszavazta, és életbe lépett az első zsidó(ellenes)törvény. Hatvany és Déry ismét emigrációba kényszerült. *A befejezetlen mondat* épp elkészült, Déry nem hagyta el Magyarországot, hanem belső emigrációba vonult. A háború végéig csak álnéven írhatott. A megélhetésért fordított, és a *Világvárosi Regények*²⁶ sorozatnak is dolgozott.

Hatvany Lajos, Oxford, 1940. PIM

Hatvany elindult második emigrációja, Anglia felé. Visszatérése idején, a háború után a két emigrációt így határozta meg: az elsőt, az „1919 utánit nevezhetném teljes mértékben elvi emigrációnak. A mostani emigráció faji vagy legalábbis nagyrészt faji emigráció volt.”²⁷

Nevek, helyszínek és regényhősök Dérynél

Déry a vele készült interjúban beszélt arról is, hogyan alakul írás közben a cselekmény, hogyan öltönek formát a regény alakjai. A létező és a regényvilágot így fonta össze: „Én például még soha, egyetlenegyszer sem írtam le egy olyan embert sem, akivel életemben találkoztam, ellenben mindig olyan embereket írtam meg, akikkel találkozhattam volna.

26 Rosenbaum, Gabriel M.: A Filléres regény és a Tollhegy. Magyar ponyva Budapesttől Tel-Avivig. In: Szalai Anna (szerk.): *A Kárpát-medencétől a Földközi-tengerig. A magyar anyanyelvű izraeliek története*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2021. 280–297.

27 Antal Gábor: „Emigráns nem lehet boldog!” – mondja Hatvany Lajos. *Haladás*, 1947. április 10. 5.

Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy igyekszem tőlem telhetőleg megérteni és magamba fogadni a való világot, s ezekből a tapasztalataimból lehetőleg tisztán leszűrni a lényegét. Egy-egy figurámat száz élő emberből gyúrtam össze, olyanokból, akikre esetleg már nem is emlékszem.”²⁸

Ez az írói módszer mégsem rejti el teljesen a regényfigurákban fölsejlő modelleket.²⁹ Déry saját – zsidó – családi háttere kitapintható, amikor nevet választott a Parcen-Nagy nagymama és népes családja tagjainak, a regény szereplőinek.

Lőrinc öngyilkos trösztvezér apját Károlynak hívják, ahogy Déry öngyilkos ügyvéd apját is. Déry anyja, Rosenberg Ernestin családjából átkerült néhány név a regénybe. A mama testvére, Rosenberg Hermann, lánya, Lili és Lili férje, Szilasi Vilmos meghatározó személyek Déry életében.³⁰ A bankár Jenő a regényben (Parcen-Nagy Károly testvére, és a Parcen-Nagy nagymama harmadik fiának gyerekét is így hívják) talán nem csak Szilasi Jenő (Vilmos testvére) nevét örökölte, lehet, hogy az élő alak hozzájárult a regényhős megformálásához is. A regényben Laura egyik nővére Nina, Rosenberg Hermann feleségének is ez a neve. Laura másik nővére Helén, Szilasi Vilmos anyját is Helénnek hívták. Lehet, hogy mindez véletlen, és a különböző, valós személyekből összegyúrt regényhősöknek semmi közük nincs az azonos nevű rokonokhoz.

Déry egy másik életrajzi vonatkozást is elrejtett a regényben: apja, Déry Károly Szegedről költözött a fővárosba, és amikor a bécsi Ernestint a hűpe (esküvői sátor) alá vezette, jobb anyagi háttere volt, mint felesége családjának. Csak később történt, hogy Rosenberg Hermann jóvoltából a család vagyoni helyzete jócskán meghaladta a szegedi Déry Károlyét. A regényben Lőrinc anyja, a szegedi (vidéki) Laura az, akit a Parcen-Nagy nagymama – és részben a család is – lenéz és kiteszít.

A regény topográfiája szerint a Parcen-Nagy család tagjai a budapesti zsidók által kedvelt környékeken élnek (Lipótváros, Újlipótváros). Ennek a vidéknek a leírásával kezdődik a regény, a híres és vitatott Csáky (Hegedűs Gyula) utcai kocsmajelenettel (vajon találkozhatnak-e ebben

28 Méray Tibor: Négy magyar író beszél „műhelytitkairól”: 1. Wavra tanár úr születése... In: Botka, 2002. 73–74.

29 Tasi József: Modell és mű: Krausz Évi alakja A befejezetlen mondatban. In: Botka, 1995. 133–142.

30 Családfa. In: Botka, 1998. 444.

a kocsmában a regény nagypolgári és proli szereplői?³¹). A valóságra épülő, regénybe fogalmazott helyszínleírás felütéssel kezdi a cselekményt, és egy lebegtetett topográfiai képpel előlegezi azt a (létező, regényesített) budapesti városrészt, ahol a továbbiakban a regény szereplői életre kelnek. Aki nem érti, hogy ezen a térképen a Csáky utca a központi, igazodási hely, nem érti majd, hol játszódik a regény.

„S mint ahogy a Csáky utcát nem érthette meg – mint egy beszélgetésből kiszakított szót –, aki nem ismerte földrajzi helyzetét a környező utcák között, a hullámokat verő s egymás felé rezgő többi városrész körében, s nem idézte fel egyik érzelmi határán a budai erdők nedves leveleinek szagát, másik oldalán a gyárak koromfelhőit s messzebb a Gerbaud fénylő s meleg mignon- s tortaszíneit, a Belváros utcái is érthetetlenek maradtak annak a számára, aki nem látta meg a négy végükön lecsüngő külvárosokat.”³²

A Csáky utcai kocsmá környékének leírásába Déry beleszővi a Sziget (Radnóti Miklós) utcát, a Pannónia utcát (ahol Vidovics szeretője, Timmermanné lakik), a Hollán utcát, a Wahrmann (Victor Hugo) utcát.

A Lipótváros és az Újlipótváros utcáin játszódnak a budapesti fejezetek egészen addig, amíg Lőrinc Angyalföldre költözik. Lőrinc a Markó utcai gimnáziumba járt, Elemér unokatestvérével és Vidovics Miklóssal együtt. A Markó utcai fogházban ül Péter apja.³³

A Személynök (Balassi Bálint) utcán tart hazafelé Péter, amikor Lőrinc Honvéd utcai szomszédja, a Drasche család fia és társai megtámadják. Lőrinc, aki véletlenül jár arra, és látja a jelenetet, megvédi.³⁴ Az ellen-szenves ifjú Drasche ugyanolyan „fekete, perzsagalléros télikabátban” jár, mint Lőrinc gyerekkorában. Lőrinc víziója a fiú jelenét ismétlődő várható jövőjéről egyben magyarázat arra is, honnan kíván Lőrinc kiszabadulni.

31 „A regény meglehetősen teoretikus felépítésére a könyv nyitóképe is bizonyíték lehet: az első jelenet helyszínéül szolgáló, a ködből egy grandiózus, képekben dúskáló, esszéisztikus elbeszélői eszmefuttatás után kibomló Csáky utcai kocsmá [...], aligha feltételezhető, hogy valaha is találkozhelyéül szolgált volna a két városrész gyökereken eltérő viszonyok között szocializálódott lakóinak.” Reichert Gábor: Déry Tibor: A befejezetlen mondat. *Literatura*, 2015/3. 289–295. https://adt.arcanum.com/hu/view/LITERATURA_2015/?pg=300&layout=s&query=reichert (letöltés ideje: 2025. február 23.).

32 A regény fejezeteire hivatkozom. Digitális Irodalmi Akadémia, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2017. 1. fejezet. https://reader.dia.hu/document/Dery_Tibor-A_befejezetlen_mondat-16497 (letöltés ideje: 2025. február 23.).

33 3. fejezet.

34 9. fejezet.

*Személynök utca, 1935
Fortepan, 54901*

Egy Honvéd utcai kétszobás garzonlakásban találkozik először Lőrinc nagypolgári kényelme, távolságtartó kényessége az angyalföldi proli-világgal. Ebbe a lakásba fogadja be Pétert a gyerek bebörtönzött anyja engedélyével. Ebben a lakásban bújtatja el a kommunista Krausz Évi a szintén kommunista István elvtársat, utóbbival együtt Lőrincet is ott tartóztatják le.³⁵

A Nádor utcában egy háromszobás lakásban él Lőrinc testvére, Désirée. Ebben az utcában van Farsangh Mici penziója is, ahova Lőrinc költözik, miután a Krausz Évivel Tihanyban töltött napok után visszatér Pestre.³⁶

35 5., 10. fejezet.

36 5., 11. fejezet.

A Nádor utca a Kossuth Lajos tér felé, 1938. Fortepan, 118012

Krausz Évi a Szabadság tér és a Bálvány (Október 6.) utca sarkán bérel egy tornatermet.³⁷

Parcen-Nagy Jenő családja a Kossuth Lajos téren lakik, a regény egyik leghíresebb jelenete, a Parcen-Nagy nagymama és Laura kudarcba fulladt kibékítési kísérlete Jenő feleségének, Ilma néninek a szalonjában játszódik. A nagyjelenet végén itt tartóztatják le a kommunistagyanús Elemért, Ilma fiát.

A Kossuth téren, az Unio kávéházban várja Lőrinc a rendszeresen késve vagy soha meg nem érkező Krausz Évit. Laura is ebben a kávé-

³⁷ 11. fejezet.

házban üldögél Wavra tanárral, amikor rájön, hogy már nem akar a felesége lenni.³⁸

Lőrinc valahányszor átsétál a Belvároson a Lipótváros felé, és befordul a Dorottya utcába, találkozik Helén nénjével, Ilma nénivel és Désirée két barátnőjével, mert mind a négyen ezekben a kerületekben laknak.³⁹

A Lipót (Szent István) körúton a Club kávéház ablakából látja Lőrinc Wavrával együtt a Vígszínház felől közeledő, háborúellenes tüntetést.⁴⁰

A Club kávéház a Csáky utca és a Lipót körút sarkán, 1905. Fortepan, 277749

A külső Erzsébetváros is hozzátartozik a hagyományos pesti zsidónegyedekhez. A Rottenbiller utcában lakott Parcen-Nagy Károly családja, mielőtt a két gyereket intézetbe küldték.⁴¹ A Parcen-Nagy nagymama sokat emlegetett, kertes udvarra néző, levendulavíz- és angoltea-illatot árasztó üvegverandája Damjanich utcai lakásának része. A nagymama halála után Ilona lánya költözik a lakásba.⁴²

³⁸ 5., 18. fejezet.

³⁹ 18. fejezet.

⁴⁰ 6. fejezet.

⁴¹ 10. fejezet.

⁴² 5. fejezet.

Egy későbbi idősíkban a budai oldal, a Krisztinaváros is a helyszínéhez kapcsolódik. Péter halála után Lőrinc egy Logodi utcai teakonyhás manzárdszobába költözik Angyalföldről, Laura pedig élete végén a Szent János téren lakik, a Horváth-kerti fákra néz az ablaka.⁴³ A lezárt cselekményből kilépve Déry a hőseit egy másik helyszínen játszódó, a regénytörténethez már csak laza szállal fűződő bizonytalan jövőbe helyezi.

Déry Wavra tanárnak ajándékoz egy apró, jellemleíró szóhasználatot és néhány bibliai hasonlatot. Amikor Laura váratlanul megjelenik Wavra szüleinél, a tanár „szakállá megmerevedett a csodálkozástól, mint egykor Mózesé, amikor meghallotta az Úr hangját a csipkebokorban”. Laura megdöbben a tanár addig ismeretlen elgyengülésén, ahogy anyját (akárcsak Déry) mamusnak szólítja. Rádöbben, hogy szeretőjének két arca van (és Déry ismét bibliai hasonlathoz nyúl), ahogy Mózesnek is volt egy engedelmes arca a Sínai hegyén, és egy félelmetes, amikor meglátta az aranyborjút.⁴⁴

Minden eltakart, elrejtett zsidó vonatkozás ellenére Hubka néni zsidós szavakat használ – „gönnolom”, mondja annak, aki ellopta az aranyláncot –,⁴⁵ másoknál ismét bibliai hasonlatok következnek: Rózsáné könnyáradata „a víz, amely Mózes botja nyomán a sziklából fakad”,⁴⁶ az idősödő, bóbiskoló Józsi pincér úgy emelkedik ki a kocsma édes hagyomailatából, „mint a felhőben megjelenő ezüst hajú úristen Sínai hegye fölött”⁴⁷ – és a regény lapjain hirtelen megjelenik a „Paradicsom” fedőnéven ismert ifjúmunkás, „egy vöröses hajú, alacsony termetű zsidógyerek”.⁴⁸

A családtagok anyagi-gazdasági helyzete határozza meg a családon belül kialakuló csoportokat, ahogy ezt a tagozódást Déry belülről jól ismerhette. Saját családjában a mamának és rokonainak jutott meghatározó szerep. A regénybeli Parcen-Nagy családban az öngyilkos Károly anyja a családot jelképező és a családi vagyon fölött rendelkező markáns figura. „Az egyik tábor feje a kilencvenéves Parcen-Nagy Júlia volt, aki félig süketen, félig bénán ült nagy vagyonának roppant tornyán, s maga

43 18. fejezet.

44 Az apa (Déry szóhasználatától eltérően) a tatus nevet kapja. 18. fejezet.

45 3. fejezet.

46 17. fejezet.

47 19. fejezet.

48 4. fejezet.

köré gyűjtötte Lőrinc egész apai rokonságát.”⁴⁹ Nők között zajlik az ádáz háborúskodás Károly búcsúlevele körül, és a remélt, de kudarcba fulladt, kibékülésre összegyűlt nagycsaládi találkozót Elemér váratlan letartóztatása koronázza. A nagypolgári (zsidó) család először szembesül lázongó, a család nyújtotta anyagi-társadalmi biztonságból kikíváncsozódó ifjú családtaggal.

Lőrinc őrzi a családi viszály másik tárgyát, apja nagy köteg, több évtizedes levelezését. Miután gondosan rendezte és végigolvasta a leveleket, meglátogatja Tubus képviselőt, hogy rákényszerítse, álljon el az apja ellen készülő interpellációtól. A képviselő igyekszik kijutni a szorult helyzetből: köztudott, hogy Lőrinc nem Parcen-Nagy Károly fia – érvel –, nincs miért védelmezni a családi tűzhelyet, inkább segítsen nekik, „hogyan a magyar földet megtisztítsuk a nagytőke iparlovagjainak s a nép nyakába telepedett idegen fajtának egyiptomi csapásától!” A bravúros szópárbaj alatt a képviselő kezdeti fölényessége egyre apad, múltbéli ügyeiben keresgél, mivel zsarolhatja meg Lőrinc, de nem talál rá: Lőrinc a képviselő titkárának jelenlétében a közvélemény előtt ismeretlen ungvári múltját fedi föl, nagyapját még Taubmannak hívták, és a helyi zsidó kántor öccse vagy fia volt.⁵⁰

A Parcen-Nagy nagymama halála után a család döntésére Lőrinc ideiglenesen lemond a családi jövedelem rá eső részéről, és ugyancsak ideiglenesen megszakítja jogi egyetemi tanulmányait. Belép a trösztbe, először látja közeli a munkásosztályt, alamizsnával alázza meg az üzemi baleset áldozatának feleségét, majd letagadja ezt, felbujtó tevékenység miatt feljelenti a dolgozókat. Mindez épp ellenképe annak, amit az ifjú Déry a Nasici-gyárban tett: felbujtotta a munkásokat nagybátyja, Hermann ellen, mert bár ugyanannyi munkaórát végeztek naponta, Hermann többször annyi pénzt rakott zsebre, mint amennyit a munkásainak fizetett.⁵¹ Hermann ezért az utódnak kiszemelt unokaöccsét kirúgta a gyárból. A regényhős Lőrinc hat hét után felmondási idő nélkül elhagyja csepei munkahelyét.

49 5. fejezet.

50 14. fejezet.

51 Botka, 1998. 74–75.; „Az én előmunkásom a parkettaüzemben, név szerint Bartel, század-részt vagy ezredrészét kereste annak, amit a nagybátyám, holott ő is csupán tizenkét órát dolgozott, éppúgy, mint Bartel.” Venohr, 2003. 51–59.

A családban történt két váratlan, értetlen felháborodást keltő eseményen, a kommunista- vagy szimpatizánsgyanús Elemér és Lőrinc letartóztatásán kívül a dubrovniki tengerparti napsütésbe, a tenger felől érkező szellő és a mediterrán virág- és gyümölcsillat idillikus világába tör be a harmincas évek Európájának politikai vihara és a hamarosan az egész kontinensen végigsöprő zsidógyűlölet.

Kilátás a dubrovniki szoba ablakából, 1933. Déry Tibor felvétele. PIM

Itt a tengerparti sziklákon beszélgetnek a véletlenül összeverődő társaságban az oda érkező német menekültekről – köztük zsidó emigránsok – és a lehetséges politikai állásfoglalásról. „Mi intellektuelek oly tapintatosak vagyunk, hogy inkább előkelően kihátrálunk a világból, hogysen udvariatlanul megakadályozzunk valakit, aki a tyúkszemünkre akar lépni!”⁵² A német Else az egyetlen, aki határozott véleményét ki is mondja: ha hangosan is elmondanák, akiknek véleményük van, egyetemi tanár apját nem zárták volna koncentrációs táborba csak azért, mert zsidó.

Ez a hallgatás elleni lázadás lehetett az egyik ok, amiért a jólét kényelme ellen lázongva, ellenállást, igazságot, jobbítást keresve – ahogy

52 2. fejezet.

Déry is megjegyzi – annyi polgári (zsidó) családból érkező fiatal kereste helyét (időlegesen vagy véglegesen) az ellenállási/kommunista mozgalomban.

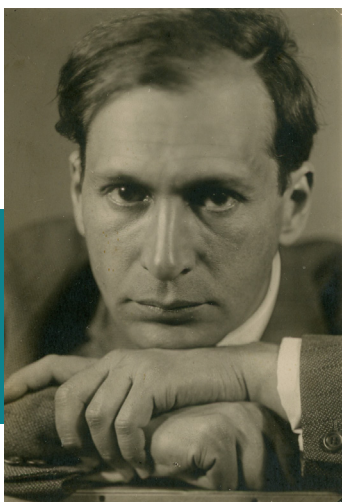
Szimpatizáns és kommunista hősök A befejezetlen mondatban

Polgár vagy nagypolgár – a *zsidó* szó eufemisztikus megjelölése⁵³ Déry nyilatkozataiban és az 1945-tel kezdődő hosszú évtizedekben, a hivatalos életben és a magánszférában elterjedt szóhasználatban is. Déry, amíg 1938-tól nem figyelmeztették az egyre zsugorodó életfeltételek, feltehetőleg tudomásul vette a zsidóságát, bár különösebben nem foglalkoztathatta. Nem valószínű, hogy a polgárság és a munkásmozgalom kettős világát bemutató nagyregényben a *polgárság* teljesen fedi a *zsidó* polgári réteget. De zsidó jelenlét nélkül hiteltelen a nagypolgárság lipótvárosi és újlipótvárosi (!) világa, és hiteltelen az ellenállási mozgalom, ha nem találhatók soraikban a munkásságért harcoló zsidó művész-értelmiségi réteg tagjai. A zsidó nagypolgárság világát Déry belülről ismerte, a róluk szóló mondandóját elrejthette a regény lapjain egy eredetére nézve bizonytalan regénybeli családtörténetbe – számos, a saját családjára vonatkozó emlékeztetővel és a zsidó nagypolgári világba beépült, a javakat birtokló vagy hivatali méltóságot viselő honos úri világból ellesett mozzanattal, gesztussal együtt. A munkássághoz közeledő, harcukat magukénak érző zsidó művész-értelmiségi, két világ közti létéről saját tapasztalatként többször vallott írásban és szóban. A belső konfliktussal járó átlépés csalódottsága – Lőrinc két világhoz vonzódása az elmaradt befogadással – vagy a csak sejtetett sikere – Krausz Évi állandó, de láthatatlan mozgalmi feladatai – az egymás mellett párhuzamosan bemutatott (zsidó) nagypolgári és a munkásmozgalomba a (zsidó) polgári környezetből érkező két reprezentatív típus képviselője a regényben.

Parcen-Nagy Elemér a regénycselekményben az első példa a polgárság soraiból a munkásmozgalomhoz sodródó, ott befogadásra áhítozó fiatalokra a harmincas évek első felében (a cselekmény, ahogy a regényírás is 1933 decemberében kezdődik). Elemér már diákkorában kapcsolatba

⁵³ Lásd például a *Targumban* megjelent cikkemben a *Spenót* néven közismert hatköte-
tes magyar irodalomtörténetről írt bekezdést. Szalai Anna: Az irodalomtörténet-írás
hiányzó lapjai. *Targum*, 2022/1. 61–90. DOI: <https://doi.org/10.56664/targum.2022.1.6>.

kerül a kommunista mozgalommal – Lőrinc emiatt szakítja meg vele a barátságot –, de nem annyira személyisége, mint inkább a mozgalomban a polgári fiatalsággal szemben érezhető bizalmatlanság nem engedi, hogy teljes értékű tagnak tekintsék. Őszintén lelkesedik az idegen gondolatért, szimpatizánsnak el is fogadják, pénzt gyűjthet, leveleket közvetíthet, a lakását is felhasználják illegális célokra. „A párt uszályában ebben az időben egy mennyiségben és minőségben egyre apadó értelmiségi réteg sodródott, amely nagyobb részét zsidókból, pályájukon megakadt tisztviselőkből, mérnökökből, tanárokból, kezdő vagy be nem érkezett írókból, festőkből, diákokból és egy sereg fiatal lányból állt.”⁵⁴ Déry önmagának is tükröt tart, amikor ezt az Elemérre vonatkozó leírást azzal egészíti ki, hogy a mozgalom vonzerejéhez hozzájárult a szabad szerelem, és az a rokonszenves szerep, amelyben önmagukat látták: „rövid időre túlemelkedhetnek saját magukon, s egy, a magukénál magasabb sorsba ágyazhatják be személyüket: a mozgalom [...] szemükben egy történelmi színművé korcsosodott. [...] A mozgalom, mint a boldogtalan szerelem, ha megzavarta is pillanatnyi egyensúlyát, de megmozgatta lelkének minden tartalékát [...]. Egy korszakot jelölt ki életében, amelyben olykor nem maradt alatta vágyainak.”⁵⁵

Déry Tibor 1938 körül. PIM

Déry már a regény első jelenetében egyértelművé tette, hogy a nagypolgári család és a mozgalom két összeegyeztethetetlen világ. A háttér vonalat az egész művet átszövő természeti hasonlatokkal már

54 6. fejezet.

55 6. fejezet.

a cselekményindító fejezetben kijelölte, a történetvezetés minden apró részlete eleve bukásra ítélt kísérlet arra, hogy Lőrinc átemelje önmagát a másik oldalra, és beépüljön a láthatatlan határvonal túloldalán.

A túloldal két nagy csoportjáról és a kettő közti szintén átléphetetlen határvonalról Lőrinc a cselekmény földrajzi középpontjában, a Csáky utcai kocsmában a szocdem pincértől értesül. Józsi pincér egykor Bécsben az ideológiát terjesztő könyvekkel ügynökösködött, Lőrinc pedig a kocsmában tett első látogatásakor az aktatáskájával igyekezett eltakarni az asztalán heverő „szocialista” könyveket. „Ha a nagyságos úr diák vagy polgári érdeklődő lett volna, akkor nem szégyelli az olvasmányt, mert tiszta lett volna a lelkiismerete, engem nem lehetett rászedni, hiába dugdosta!”⁵⁶ Sógornője, a kommunista Rózsáné neki, a szocdemnek nem hisz, Pétert meg – folytatja a pincér – biztosan nem bízná egy burzsujra. És valóban, Rózsáné tiltakozik: „Pétert odaadjam maguknak, hogy őbe-lőle is egy ellenséget csináljanak, aki segítsen engem agyonverni?” – és a kérdésre, vajon csak Lőrinc osztályát vagy egyes tagjait is gyűlöli, a minden gondolatával, cselekedetével, idegszálával a mozgalommal tökéletesen összeforrt és csakis a mozgalomért élő Rózsáné hitvallásának egy részével meg is kínálja Lőrincet. „A proli nem azt gyűlöli, aki kizsákmányolja a munkaerejét, az ellen csak védekezik, úgy, mint a hideg ellen vagy az éhség ellen. Marx is azt írja, hogy a kapitalistákat nem kell személy szerint gyűlölni, de Marx nem volt proletár, s ő nem tudta, hogy mit jelent az, ha az embernek mindig védekeznie kell.”⁵⁷

Lőrinc sem proletár, és még beilleszkedni sem tud a saját világából magával hozott beidegződésekkel, viselkedése, ahogy öltözködése is minden találkozás alkalmával elhatárolja a másik oldalon megismert személyektől. A naplójában⁵⁸ feljegyzett apró megfigyelései azokról a napokról szólnak, amikor Péter hozzáköltözik. A gyerekekkel alakuló kapcsolatot neki, a felnőttnek kellene irányítania, de Lőrinc megfélemledik arról, hogy a két világ, ahonnan és ahova Péter érkezett, összeférhetetlen. Lőrinc igyekszik minden mozdulatára ügyelni, nehogy ellenszenves szokásaival elriassza a gyereket. Többet nem gyúr kenyérgalacsinokat (talán gyerekkorukban kis kenyérbabákat gyúrtak), tiszta törülközőt tesz ki, becsukja maga mögött az ajtót. Péter nem veszi észre a jelzéseit, továbbra is a kezébe törli a száját, orrát, sáros lábbal gázol át nemcsak

56 7. fejezet.

57 7. fejezet.

58 9. fejezet.

Lőrinc szőnyegén, hanem polgári ízlésén is. Lőrinc nem tudja példamutatással rávenni, hogy csukja be az ajtókat, ahogy az a Lipótvárosban szokás, és ne lármázzon, amikor Lőrinc még alszik, mert a Lipótvárosban tiszteletben tartják a másik álmát.

Kész ténynek kénytelen elkönyvelni azt is, hogy mások döntésére István elvtársat az ő lakásában rejtegetik. Lőrinc hiába mondja az idegen férfinak, hogy nem az, akinek esetleg tartják, nem szimpatizáns, csak beszélgetni szeretne, de hibátlanul, határozottan megfogalmazott mondatai érdektelenségbe ütköznek. István elvtárs hiába hallgat, vagy kéri kurtán mért szavakkal, hogy Lőrinc ne beszéljen annyit, már rég el is aludt, és Lőrinc még mindig nem vet véget az önvallomásnak.

„Egyre élesebben bíráló szemmel néztem azt a túrhetetlen világot, családom világát, amelyben éltem, s szigorúságomat betetőzte apámnak múlt évben bekövetkezett öngyilkossága. Csak el- s megvetnivalót láttam magam körül, és nem találtam senkit ebben a pokolban, akivel magam azonosítani, vagy akiért akárcsak síkra szállni érdemes lett volna.” Részletesen elmondja visszatérő álmát, a szorongató félelmet a legyekkel teli szobától: „Ha nem fogok valakire találni, akihez ragaszkodni tudok, vagy aki ragaszkodik hozzám, ilyen szobába fogok kerülni!”⁵⁹

A sokféle szorításból kiszabaduló fellélegzést nem hozza meg Lőrinc sorsának folytatása sem, István elvtárssal együtt tartóztatják le.

Amikor két hónap múlva kilép a börtönből, Krausz Évibe botlik. Így kezdődik Lőrinc életében a tragikusan viszonzatlan szerelemmel együtt a fölismerés: sem a mozgalom polgári (zsidó) és munkásokkal közös csoportjában, sem az angyalföldi (ugyancsak sokrétű) prolivilágban nem találja meg a helyét.

Krausz Évi mozgás- és mozdulatművész – bár többféle forrásból tudjuk, hogy (a nem zsidó) Nagy Etel⁶⁰ a regényhős egyik ihletője – a zsidó polgári kommunista entellektüel típus remekbe szabott regényhőse. Évi a kérlelhetetlen mozgalmár, az élet minden rétegét a mozgalom oltárán feláldozó kommunista forradalmár, akárcsak Rózsáné, ugyanazt az elvakult és szélsőségesen értelmezett mozgalomhűséget követeli önmagától, mint másoktól. Az elégedetlenség és a szerveződő ellenállás

59 10. fejezet.

60 Nagy Etel (1907–1939) tánc- és mozgásművész, Kassák Lajos nevelt lánya, Déry szerelme, Vas István első felesége.

a világa.⁶¹ Ennek a regény fogadtatásakor kifogásolt szektás szemléletnek egyik alapszabályát István elvtárs Péternek szeretné átadni. „Nem kell személyekhez ragaszkodni, fiam, megette a fene azt az ügyet, amely embereken áll vagy bukik! Idefigyelj: ha majd belekerülsz a mozgáslomba, nehogy megszeresd azokat, akikkel együtt leszel, mert úgy nem lehet dolgozni.”⁶² Évi is arra törekszik, hogy ne szeressen senkit, csak az elvégzendő feladatot, amit a mozgalom számára kijelöl, minden más kapcsolat csak megzavarná ezt a működésbe hozott rendszert.

De Évinek mégis van egy másik élete is, amihez ragaszkodik, a tánc, és így mégis őriz valamit a művész entellektüel függetlenségéből. A regénybeli társaságban Évinek van a legnagyobb mozgalmi múltja és gyakorlata, Berlinben, Bécsben is végzett már pártfeladatokat, részt vett a bécsi felkelésben, kielégítetlen szenvedéllyel harcolt az ügyért. A felkelés élményének és táncestjei sikerének köszönhette belső világa egyensúlyát.⁶³

Lőrinc és Évi rövid és viharos szerelme⁶⁴ vonzások és taszítások története. Egyenlőtlen harc, mert a lánynak mindig dolga van, Lőrincnek viszont soha. Évi minden feladatát a legpontosabban végzi, csak akkor pontatlan, és késik hosszasan, amikor Lőrinc vár rá. Minden Lőrincsel töltött pillanatot mulasztásnak érez. El nem beszélhető fontos feladatok kötik le: „Önálló ember vagyok, s nem egy lipóci tyúk, akinek nincs más gondja, mint a szerelem.” Lőrinc nem léphet be Évi elhallgatott világába, csak a táncestjére kaphat meghívót. Egyetlen alkalommal láthatja Évit a saját közegében, a gödi kiránduláson,⁶⁵ a Duna partján, a Nemes-féle víkendtelep szomszédságában, Köllőék polgári és munkássorból származó barátai társaságában.

Köllőné szeretné megtudni Évitől, hogyan lehet, hogy Lőrinc – Elemér után – már a második Parcen-Nagy, akivel kapcsolata van: „akik – mint

61 8. fejezet.

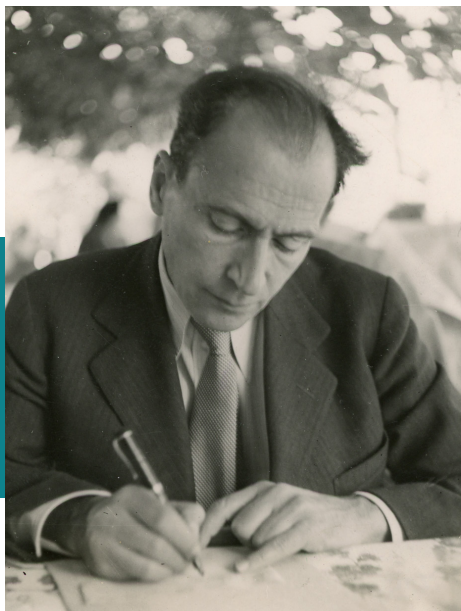
62 10. fejezet.

63 7., 8. fejezet.

64 11. fejezet.

65 Déry ismerte a gödi kirándulásokat, munkások, értelmiségiek, kommunisták, szocdemek közös Duna-parti együttléteit. Göd nemcsak a regény cselekményébe épült be, a negyvenes években, amikor csak álnéven írhatott vagy fordíthatott, két gödi/Duna-parti történetet is írt a *Világvárosi Regények* sorozatba. Dániel [Déry] Tibor: Víkendház Gödön, illetve Verdes Pál [Déry Tibor]: Vihar a Dunán. In: Botka Ferenc (kiad.): *Déry Tibor: Küllönös árverés. Regények 1920–1942*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1999. 231–256., 310–333. Bálint Gábor: A Világvárosi Regények története. *Magyar Könyvszemle*, 2003/1. 126–134.

te meg én – magunk is polgári [zsidó] környezetből származunk, sokkal nagyobb erkölcsi támasztékot találunk egy rendes proliban, hidd el!”⁶⁶

*Déry Tibor a Florenc kávéházban,
Budapest, 1937–1938. PIM*

Lőrinc vívódik a társaságukban, érzi, hogy értékes, de számára mégis idegen szempontok szerint élnek, életmódjuk, gondolataik lehetnek rokonszenvesebbek, mint saját életvitele, de a maguk köré vont zárt határ a polgári osztály kijelölt határaitra emlékezteti. A polgárság szalonját „nem látogathatták vasesztergályosok vagy kocsisok, mint ahogy ugyancsak esztelenség lett volna elképzelni, hogy Köllőék a maguk jószántából leülnek egy asztalhoz valamilyen jóhiszemű, derék, szabad idejében bridzsező és táncoló bankhivatalnokkal. [...] Ha a társaság valamelyik tagja vendéget hozott, a legkevesebb, amit hallgatólag feltételeztek róla, hogy elvtárs, ha ugyan nem párttag – mint ahogy egy közhivatalnoki régi patrícuscsaládban természetesnek veszik, hogy keresztény és nem zsidó az, akit a ház egyik barátja bevezet szalonjukba.” Ennek az elkülönülésnek voltak a nyelvben is kifejeződő jelei. Lőrinc úgy érzi, szerepet játszanak, néha oly valóságghűen, hogy elhiszi, a szavak fedik értelmüket. Évi egészen pontosan érzékeli, hogy „Lőrinc számára milyen idegen

⁶⁶ Németh Andor téved: Lőrinc és Évi nem szeretheti egymást – írta –, mert „Lőrinc burzsuj, ő meg proletár”. Németh Andor: Szélgjegyzetek egy nagy regényhez (Déry Tibor: A befejezetlen mondat). *Forum*, 1947. december. 934–948. <https://laokoon.hu/nemeth-andor-szeljegyzetek-egy-nagy-regenyhez/> (letöltés ideje: 2025. február 23.).

s rokontalan csengése van minden szónak és gondolatnak, amely ebben a környezetben elhangzik”. Azt is tudja, hogy Lőrinc csak intellektuálisan érdeklődik a mozgalom iránt, még ha el is hinné, hogy őszintén teszi, semmiképpen sem szeretné a mozgalom számára megnyerni Lőrincet.⁶⁷

Amikor véget ér a kapcsolat, és Lőrinc az emlékeivel küszködik, utólag érti meg, hogy Évinek rossz ízlése volt, előítélet vezette irodalomról, zenéről alkotott véleményét, nem volt tisztában az illemszabályokkal sem, például nem értette, hogy nyilvános helyre a nő védelmében először a férfi lép be.

Évi után Déry nem engedélyez Lőrincnek egy mindent feloldó boldog kapcsolatot, amiben végre magára és a maga helyére találhatna, de a regény egy rövid, csodálatosan önfeledt és boldog szerelemmel zárul. Évi Bécsben az utcán ismerkedik meg a horvát Abramovics doktorral – Déry második alteregója *A befejezetlen mondatban*⁶⁸ –, aki „minden porcikájának megfelelt, minden szavával elbűvölte. [...] A fiatal lány még soha életében nem volt ilyen boldog. Még soha életében ilyen értetlenül s csodálkozva nem nézett önmagába; nem tudta eddig, hogy ilyen egyértelmű feleletet is adhatni a kérdezősködő világnak.” Először fordul elő, hogy Évi nem érzi mulasztásnak a szerelmével töltött időt, a mindent feloldó boldogságon kívül mindenről megfeledkezik. Az időtlen és felhőtlen hetekbe beleszól a mozgalom. Amikor úgy érzi, soha el nem hagyja Abramovicsot (Ábrahámnak hívja), soha többé baj nem érheti, az elhivatottság erőszakosan közbelép: ha azonnal nem tér vissza Budapestre, kizárják a pártból.

A nagyregény utolsó befejezetlen mondatából (Évinek voltak már befejezetlen mondatai a Lőrinc-kapcsolatban is), az Abramovicsnak odakiáltott intésből utólag érti meg Krausz Évi, mennyire nem volt hozzá való a doktor. „Nem volt sem a mozgalomban, sem szimpatizáns, és ezzel megértette, mennyire szereti.”⁶⁹

Sem a nagypolgári zsidó családi miliő, sem a munkásmozgalomhoz csatlakozó zsidó értelmiségi nyílt bemutatása nem lehetett Déry célja. A harmincas években a munkásmozgalmat nem mutathatta be azoknak a zsidó fiataloknak az oldaláról, akik a mozgalomhoz csatlakoztak vagy sodródtak, ezzel gyengült volna a munkások meghatározó szerepe és

67 11. fejezet.

68 Botka Ferenc (kiad.): *Déry Tibor levelezése 1927–1935*. Budapest: Balassi Kiadó – Petőfi Irodalmi Múzeum, 2007. 289–290.

69 19. fejezet.

ereje a mozgalomban. Déry a korszak munkásmozgalmának helyzetképeit fogalmazta regénnyé akkor, amikor az események történtek. Ebbe beletartozott a csepeli és angyalföldi prolivilág, a szocdemek dühe a kommunisták ellen, a (zsidó) polgári világból kiszakadt és a baloldalon gyanakvással vagy részleges befogadással szembesülő fiatalok csoportja is. Mindezt a saját tapasztalata, átélt élményei alapján írta meg, a figurákat valós személyekből összegyúrva formálta – hogy visszautaljak az 1947-es Déry-szóhasználatra.

Ahogy utólag megfogalmazta, egy osztályon kívüli állapotban látta és ugyanakkor regénybe is foglalta a harmincas évek budapesti és bécsi munkásmegmozdulásainak néhány történetét. A cselekményből megismert ellenállási mozgalmat a hallgatás elleni tiltakozás lendíti útjára, Déry ennek látható vagy láthatatlan, tüntetésben, alkalmi szónoklatban, jelszavakban és röplapokban kifejezésre jutó eseményeit figyelte és írta meg. A bújtatott István elvtárs, a tüntető menet élén vonuló Rózsáné, a csepeli tüntetés, a rögtönzött tömeggyűlés, a titkos röplapgyártás – ebben a mozgástérben tevékenykednek a munkásság elkötelezett tagjai, a társadalmi változást sürgető polgári (zsidó) háttérű kommunisták, Évi, Köllőék, a bécsi felkelés kitartó harcosai. Az állandó készenlétet követelő illegális munkát szinte csak Évi óriási aktatásakája jelképezi. Józsi pincér az óvatos szocdem vonalat képviseli, veszélyt látnak a kommunisták akcióiban. Valamennyien tiltott, hősies feladatot látnak el a köz érdekében.

Mindebből a regény megjelenése után (Lukács György kritikája⁷⁰ alapján) a szektás ábrázolás bélyege maradt az írón és regényén. Az eltelt évtizedek távlatából visszatekintve inkább arról van szó, hogy a mozgalom létező feldaraboltságát belülről látta meg Déry: a proliért az értelmiségi nem harcolhat, mert nem érti, a kommunista saját életét, családját, barátját, mindent felad a mozgalomért, de nem kerülhet közös nevezőre a szocdem óvatosságával.

Ennél a csaknem eredménytelen, lehangoló összképnél enyhébb volt Lukács ítélete. Az elkötelezett, konokul szélsőséges, az egyén életét és élete minden értékét egy szebb jövő reményében feláldozó mozgalmár (Rózsáné, István elvtárs, Krausz Évi) szektás viselkedése, szemlélete és

⁷⁰ Lukács György: Levél Németh Andornak Déry Tibor regényéről. *Forum*, 1948. január. 40–49. <https://laokoon.hu/lukacs-gyorgy-level-nemeth-andorhoz-dery-tibor-regenyerol/> (letöltés ideje: 2025. február 23.).

hitvallása több elnézésre talált nála, mint a történet írója, Déry, akit azért hibáztatott, mert (a korszak valóságához híven) a szektás mozgalom hőseit szektás szemlélettel ábrázolta.

1963

A háború után Hatvany egykori hívei – társai az irodalmi kalandozásokkal teli estéken a Bécsi kapu téri házban – az emigrációból várták haza az „író-bárót”, és igyekeztek méltó helyet előkészíteni számára az újjáalakuló szellemi életben. Bár Hatvany legközelebbi terve az *Így élt Petőfi*⁷¹ című munkájának befejezése volt, Faragó László egy Hatvanyra visszaemlékező cikkében nem feledkezett meg az *Urak és emberek* addig ismert első kötetéről sem: „pontosan és pompásan, szemérmetlen őszinteséggel és művészi mértéktartással írja meg ennek a városnak, a város polgárságának és zsidóságának történetét, egy kicsit a Lipótvárosét, egy kicsit a családjáét, egy kicsit az eleve reménytelen és meddő asszimilációét, kicsit e szerencsétlen, tudatlan, nagyzó és mégis oly drága országét”.⁷²

Hatvany Lajos Pozsonyi úti dolgozószobájában, 1947–1950
Bojár Sándor felvétele. PIM

71 Először öt kötetben 1955 és 1957 között.

72 Faragó László: *Urak és emberek*. *Haladás*, 1946. november 21. 3.

Fordulatokkal teli évtizedek következtek, az ilyen nyílt, őszinte, Hatvanyt és családregegyét dicsérő szavakat már csak sorok között olvashatta az irodalomkedvelő közönség.

1963-ban jelent meg először Hatvany regénytrilógiájának fellelhető teljes szövege a Szépirodalmi Könyvkiadónál. Egy zsidó családregegy. Ilyen még nem volt a magyar irodalomtörténetben, ilyen még nem volt a háború utáni irodalompolitikában. Eddig a *zsidó* szó leírását is sokszor meggondolták, megfontolták, megvitatták, mielőtt beindították a nyomdagépet.

De most más idők jártak. 1962 novemberében az MSZMP VIII. kongresszusán a párt elhatározta magát a sztálinista bűnöktől, és visszatért az igaz, a lenini útra. A vezetés remélte, hogy a kései olvadást (a Szovjetunióban már 1956-ban kezdtek olvadásról beszélni) mindenki érzékeli, és a változást átérzi a magánéletében is.

1927 óta csak a trilógia első kötetről tudtak az olvasók, kiadók, irodalmárok, most összeállt a hagyatékban fölfedezett kéziratból a teljes mű. Kiadásáról a kiadónak – valószínűleg, illetve minden bizonnyal – egyeztetnie kellett a Kiadói Főigazgatósággal és a fölöttük álló illetékes szervekkel. Vajon a Hivatal volt engedékeny? Vajon Hatvany személye miatt a kiadó igazgatója, Illés Endre állásfoglalása nyomott a latban? Esetleg az özvegy, Hatvany Lajosné Somogyi Jolán talált megfelelő támogatókat a Hatvany-hagyaték iránt érdeklődők körében? Talán a megváltozott légkör igazolására épp jókor jött a regény, a hagyatékból előkerült mű? Lehet, hogy valahol lappanganak a kérdésekre választ adó elfekvő iratok, levelek. A regény kiadása körüli – feltételezett – eszmecserékről, a bizonytalankodásról vall a megoldás: az *Urak és emberek* kétkötetes kiadásának végén utószót talált az olvasó.

Akik a Hatvany-mű kiadásáról döntöttek – a kiadóban vagy a felettes szerveknél –, felkérték Bóka László irodalomtörténészt, hogy írjon utószót Hatvanyról és a regényről (kényesebb tartalmú művek kiadásakor szokásos megoldás), magyarázza el a tudatlan olvasónak, miről is szól a trilógia. Bóka László bravúrosan (a szövegből kihallatszik, fogcsikorgatva) megoldotta a feladatot. Igyekezett elhíttetni az olvasóval, hogy

a zsidó családragény nem zsidókról, hanem (nem zsidó) polgárokról, nagypolgárokról, tőkésekről szól.⁷³

Nem véletlen, hogy Bóka Lászlóra esett a választás. Bóka a háború előtti időkből, ifjú irodalmárként személyesen ismerte Hatvanyt, és 1946-ban megírta a Hatvanyt Oxfordból hazahívó cikket. „Hozná emlékei gazdag tárházát s azt a lefékezhetetlen nyugtalanságot, mely mindig ott vibrált körülötte-mellette-benne. Vele jönnének ellenszenvei és rokonszenvei, a szabad szellem korlátlan igenjei és nemjei, a diszkusszió szelleme, a bálványdöntő kajánság, a dogma-cáfoló okosság – és a kerekre nyílt szem, a megtárult szív áhítata minden igazi nagyság előtt.”⁷⁴ Igaz, ebben a szellemen 1963-ban nem fogalmazhatott, de az utószóban megtalálta a kiskaput: szélesre tárt társadalmi háttér után avatta csak be az olvasót saját olvasmányélményébe, és emelt ki a regényből figyelemfelhívó részleteket. Az utószó második részében kicsit irányította az olvasó irodalomélményét.

Az utószóban Bóka először visszatekintett a családragény első kötetének megjelenésére, utalt arra, hogy Hatvanyt foglalkoztatta a regény folytatása, de az első kötet „óta eltelt idő olyan élményekkel volt terhes, melyek kihúthették a régi ihletet”. Hatvany irodalomtörténészként tért vissza az emigrációból, Petőfi-kutatása foglalta le. A „fasiszta dúlás” ellenére a hagyatékban megmaradt a trilógia másik két kötete, összeállt a teljes mű. Az ellenforradalmi (1919 utáni) Magyarországon – érvelt Bóka – nem volt helye ennek a könyvnek, amely „a belső értesülés hitelességével, egy könyörtelenül őszinte író szenvedélyével szólt a magyar nagypolgárság kialakulásáról, s olyan kényes kérdéseket érintett, mint a magyar nagybirtokosság és a magyar nagytőke kapcsolata, a zsidókérdés, a polgári szemlélet magyar alakulása”. Majd áttért az 1962-vel hátuk mögött hagyott előző rendszerre, amely az irodalomtudós és kritikus Hatvanyt kitüntetésekkel ismerte el, de a szépíró az „első marxista igényű irodalomtörténeti vázlat” meg sem említette – és ez nem véletlen. Ezzel a felvezetéssel elérkeztünk a megváltozott helyzetből sugárzó optimizmushoz: a közelmúlt, „a lenini normákhoz való visszatérés” szüntette meg azt a felemás helyzetet, amely a polgári múlttal, az irodalom

73 Bóka László: Hatvanyról. In: Hatvany Lajos: *Urak és emberek*. I–II. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963. II. 309–327. Fábri Annának köszönöm, hogy az utószó szövegét elküldte.

74 Bóka László: A báró. *Haladás*, 1946. május 9. 4. Egy következő cikkben már Hatvany visszatérését köszönti. Bóka László: Hatvany itthon. *Haladás*, 1947. április 10. 5.

polgári örökségével kapcsolatban korábban kialakult. Már nincs szó a polgári kultúra imádatáról vagy teljes elvetéséről – értsd: az olvasó felnőtt az olvasáshoz –, csak ma lehetséges, hogy „Hatvany »polgári« [értsd: zsidó] regényét” megismerje az olvasóközönség.

Miután a kultúrpolitika is visszatért a helyes, lenini útra, és engedélyezte az *Urak és emberek* és az olvasó találkozását, Bóka a következő témakörrel folytatta: megmagyarázta az olvasónak, mit is olvasott. Kiderült, hogy hiánypótló művet, mert a „magyar kapitalizmus kibontakozásának és kibontakoztatóinak rajza” eddig hiányzott irodalmunkból. Ahhoz, hogy megértsük, miért, a marxizmus minden oktatási intézményben tanított minden tantárgyának sűrítményét kapta az utószó iránt még mindig érdeklődő olvasó. És ennél is többet, szóba került az elmaradt polgári forradalom, a feudális urak, a nagypolgárság, a tőkések, a kapitalizálódás – és némi botladozással eljutott a lényeghez, a zsidóság és a nagytőke, a szocialisták és zsidók egybemosásához, sőt Judapesthez is. És egyetlen ugrással máris Hatvanyhoz érkeztünk, a felszabadulás előtti kapitalizmus leghivatottabb művészi megszólaltatójához: belülről ismerte a magyar nagypolgárságot (!), nem vádolhatták fajgyűlölettel (!).

Ezzel az utószóírás kényesebb részét meg is oldotta Bóka, benne van a szövegben a *zsidó*, de szóba sem került, hogy Hatvany zsidó családregényt írt volna, csak a nagypolgárságot és a magyar kapitalizmust belülről ismerő íróról beszélt. A továbbiakban Bóka eltávolodott a regénytől, a Hatvany család történetéről átugrott a húszas évek ellenforradalmának történelemszemléletére, majd némi kitérő után arra a következtetésre jutott, hogy az *Urak és emberek* „nem az lett, aminek Hatvany szánta, a zsidó nagypolgárság védőirata a földbirtokos arisztokráciával szemben, hanem egy olyan belülről való ábrázolása a térhódító tőke és a védekezésében kompromisszumra hajló feudum harcának, amely mind a kettő romlásának-bomlásának gyökereit is megmutatja”. Ha mégis előfordulna, hogy Hatvany rokonszenves vonást is felfedezne egy-egy nagypolgári alakban, csak azért lehetséges, mert a polgári társadalom a fejlődés magasabb fokán áll, mint a feudális. Az európai irodalom kiemelkedő alakjaival emlegetett párhuzamok után, hogy ne essen félreértés, Bóka László leszögezte: a regény társadalomábrázolása és -kritikája nem marxista, de a magyar kritikai realizmusnak azokhoz a műveihez tartozik, amelyek a szocialista realizmus előtt törték az utat, és az ábrázolás nem lehetett volna ilyen, ha Hatvany „eleven szellemét meg nem érinti a marxizmussal való találkozása”. A trilógia első kötete

nemzedékregegy, a második a magyar és a nemzetközi tőke rajza, a harmadik „a hazai feudum és a finánc-tőke” megalkuvó-gyűlölködő kényszerű szövetsége. Végül Bóka a személyes olvasmányélmény néhány példájával kedveskedett az olvasónak – közben egyszer véletlenül elszólta magát, és kiderült, hogy a Bondy család zsidó –, az irodalmár vette át a szót, akinek a regény szerkezetéről, történeti, topográfiai és nyelvi háttéréről, Hatvany műveltségéről, a szépíróról is volt mit mondania.

Bóka László teljesítette a vállalt feladatot, a sorok között már kitűnően olvasó irodalomértő közönség felfigyelhetett az utószó két, csaknem azonos terjedelmű, de merőben más tartalmú szövegére. Amennyire lehetett, a zsidó családregegy zsidómentes csomagolásban bevonulhattott a magyar irodalomtörténetbe, a trilógia szövege pedig különleges szellemi élményt nyújtott olvasóinak.

A Hatvany-regény megjelenéséről Varga Józsefnek az *Új Írás*ban jelent kritikája⁷⁵ adott hírt. A cikk a hivatalosan megrendelt írások tónusát idézi föl. Túlhangsúlyozta a trilógia társadalmi-gazdasági vonulatát, olvasata szerint Hatvany a magyar polgárság útjáról vall az *Urak és emberek* című regényében, de a trilógia első kötetét minden erénye ellenére beszűkíti, „hogy a magyar polgárosodás problémáját kizárólag a zsidóságon belül vizsgálja”. A cselekmény folytatása is társadalmi-gazdasági-politikai-közgazdasági igazságokat árult el a dualizmus koráról, a nemzeti polgárosodásról – a legnagyobb eszmei értéke, hogy Ady szellemének kései hatására a „polgárok herce-hurcáján, marakodásán túl felfigyel a népre”. Varga József érezhette, hogy a társadalmi-történelmi vonalat kissé messzire vezette, a trilógiát zsidómentesítette, és még a regényt is kivonta a műből. Időben visszafordult, egy főhajtást megérdemelt Hatvany, Pest szerelmese, a regény „dokumentatív-biografikus vonulata”, és hogy ne maradjanak ki a személyes sorsok, hozzátette: „az érzelmi élet hidegsége a házasságon belül árulkodik e világ egyre gyorsuló dehumanizálódásáról”. Végző ítélete enyhébb, megértőbb, elismerte az elsőrendű író, az epikus tehetséget, a fordulatos meseszöveget, a karakterteremtő képességet, végül elhelyezte a szépíró Hatvanyt a magyar prózatörténetben: „tudatosan próbálta egyeztetni a magyar regény lélektani s romantikus-anekdotikus vonulatát”.

Érdekességként megemlítem, hogy a szakszervezeti mozgalom *Munka* című folyóirata a lap olvasóinak ajánlott rövid könyvismertetőik között

75 Varga József: Hatvany Lajos: *Urak és emberek*. *Új Írás*, 1963/7. 891–893.

pontos, figyelemfelkeltő néhány sort közölt a Hatvany-trilógiáról. A zsidó család négy generációjának nemzedékrege nye „tárgyilagosan feltárja a zsidóság szerepét a kapitalizálódó Magyarország történetében, nem hallgatva el ennek sem a jó, sem pedig a rossz oldalát”.⁷⁶ Úgy látszik, a kevésbé forgatott lapok szűkebb közönsége elég érett volt ahhoz, hogy már 1963-ban nem kellett elhallgatni előlük a regény tartalmát.

Scheiber Sándor egészen más szemmel olvasta Hatvany családrege nyét. A zsidó folklór gazdag tárházát fedezte fel a trilógiában, és ezeket a részleteket gyűjtötte ki a szövegből.⁷⁷

Bóka utószava hiába igyekezett helyet találni a Hatvany-műnek a magyar prózairodalom történetében, a regény, bár az 1963-as kiadásnak több utánnnyomása is megjelent, mégsem került méltó helyére, a magyar irodalom történetében számontartott művek közé. Ezért a könyv későbbi méltatói nem zsidó családrege nyként értelmezik, hanem leginkább a kapitalista gazdaságban ügyeskedő Hermann alakját szeretnék megérteni – anélkül, hogy a cselekményben elfoglalt helyével együtt elemeznék a figurát.⁷⁸

1963 Déry életében is fordulópont. Több forrásból ismert a kultúrpolitika irányítószerveinek alkudozása Déryvel,⁷⁹ amíg 1963-ban a novelláit tartalmazó, *Szerelem* című kötet⁸⁰ megjelentetésével visszatérhetett az irodalmi életbe. A novelláskötet is a Szépirodalmi Könyvkiadónál jelent meg – természetesen a felsőbb szervek szigorú ellenőrzése után. Az előzményekkel, a háttérben zajló megállapodásokkal nem sokat törődött az

76 Olvasóinknak ajánljuk. Hatvany Lajos: Urak és emberek. *Munka*, 1963. május. Hátoldal.

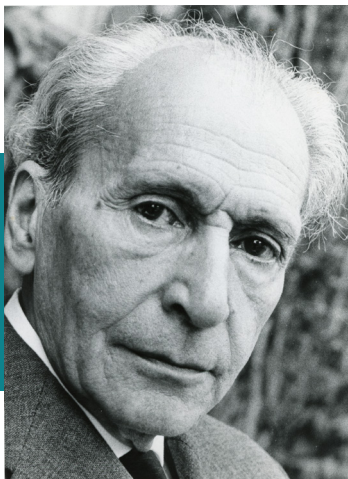
77 Magyarul csak késve érkezett el az érdeklődőkhöz az írás. Scheiber Sándor: A zsidó folklór a XX. század magyar íróinál. Hatvany Lajos. In: Scheiber Sándor: *Folklór és tárgytörténet*. III. Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviseletének Kiadása, 1984. 391–403.

78 Lásd Lengyel Imre Zsolt írását a trilógia első részéről. Lengyel Imre Zsolt: Kapitalizmus és/vagy művészet (Hatvany Lajos: Zsiga a családban). In: Gintli Tibor – Pesti Brigitta – Tverdota György – Veres András (szerk.): *József Attila, Bécs és a századelő művészete*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2020. 59–72. Lengyel Imre Péterfy Jenő Jókai figuráit elemző bírálatát adoptálta az első kötet két figurájának értelmezésére, ezzel elvágta a regény központi alakjait a szöveggörnyezetétől. A részvizsgálat (szerintem) akkor volna szerencsés, ha visszahelyezhető lenne a trilógia teljes panorámájába.

79 Botka Ferenc (kiad.): *Déry Tibor: Sorsfordító évek X.-ben*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2002. 13–14.

80 A kötet írásait elemzi: Reichert Gábor: 1956 mint erkölcsi probléma. Déry Tibor *Szerelem* című novelláskötetéről. *Irodalmi Szemle*, 2016/11. 32–43. Megjegyzés: a *Szerelem* című novella B.-vel jelzett figurája Szász Béla, az ő börtönből szabadult társa (1954) kérdése volt az, hogy „Melyik az enyém?”, amikor nem ismerte meg a saját gyereket. Ez a Szász Bélától eredő történet ihlette Déry novelláját. Forrás: Déry Tibor Réz Pálon keresztül.

olvasóközönség, a kötet az év igazi, őszinte, ünnepelt irodalmi szenzációja lett. Bekerült a kötetbe a *Szerelem* című novella, a főhős, B. Rákosi börtönéből szabadult (Szász Béla története), és a *Két asszony* című írás is, az otthon maradtak (a mama és a feleség) valóság és hazugság között billegő élete, a (bebörtönzött fiú és férj miatt érzett) szüntelen aggodalom (Déry 56 utáni börtönbüntetése).

Déry Tibor, Oslo, 1963. PIM

1963-ban három titokról rántotta le a leplet a szépirodalom. Kiderült, hogy létezett magyarországi zsidóság, és volt története. A tiltott témák közül kiszabadult a rákosista-sztálinista korszak és az 56 utáni megtorlások.

Végül néhány szó a két nagyregény utóéletéről

1964. november 19-én megjelent egy hirdetés a tel-avivi *Új Kelet* című napilapban: a Hatvany család regényét, a lap heti folytatásos történetét másnaptól folyamatosan a hétvégi pénteki számban találja az olvasó. A Hatvanyak iránti érdeklődés oka a családi vagyon, a háborúban elrabolt műkincsek sorsa, az értékek visszaszolgáltatása vagy a családnak járó kártérítés – mindennek a család Magyarországról távozott tagjai szerettek volna a végére járni.⁸¹

81 Ebben az időben a német kártérítés körüli eseményeket megkülönböztetett figyelemmel követte az izraeli közvélemény.

**AKTUÁLIS, IZGALMAS,
VALÓSÁGHŰ**

Ez a három jelző jellemzi új folytatásos történetünket, amelyet

HOLNAP,
24 oldalas pénteki számunktól közlünk.

„A Hatvany család regénye”
címmel.

A kártérítési botrány, amely Hans Deutsch ügyvéd letartóztatása révén alakult ki néhány hét előtt, — a magyar-zsidó közvélemény figyelmét ráirányította a Hatvanyak történetére, mesés vagyonuk, társadalmi állásuk kialakulásának hátterére.

„A HATVANY CSALÁD REGÉNYE”
oknyomozó irodalmi összeállítás, a család nagynevű, páratlan felkészültségű krónikása, Hatvany Lajos „URAK ÉS EMBEREK” című családregénye alapján.

Olvassa el az Új Kelet legújabb folytatásos történetét

„A HATVANY CSALÁD REGÉNYE”
amelynek első részlete **holnap,**
pénteki számunkban jelenik meg!

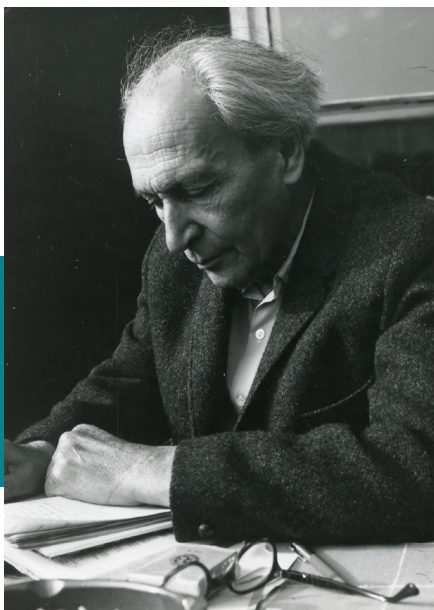
„A Hatvany család regénye”.
Új Kelet, 1964. november 19.
Arcanum

„Hatvany Lajos nagykoncepciójú, igazi epikus szélességgel induló nemzedékregényéből mutatunk be szemelvényeket” – írták az első regényrészlet bevezetésében. A lap rövidített fejezetekben közölte az *Urak és emberek* (vajon ki, hogyan és kinek az engedélyével rövidítette és közölte a szöveget?). A *Hatvany-család regénye* című mű közzlése, 78 folytatásban 1965. február 19-én ért véget a lapban.

1947-ben, amikor *A befejezetlen mondat* megjelent, Németh Andor és Lukács György is megírta az azóta klasszikussá vált kritikáját a regényről,⁸² és ezzel hosszú évtizedekre kijelölték a regény lehetséges vizsgálódási szempontjait. Vagy a világirodalmi párhuzamokat (Proust, Kafka, Thomas Mann), vagy a munkásmozgalom-történeti vonatkozásokat elemezték a művel foglalkozó írások. Az 1948 utáni évek, a *Felelet-vita*, majd Déry 56-os szereplése és bebörtönzése új irányba terelték az író

⁸² Németh, 1947; Lukács, 1948.

íránti érdeklődést, írói pályája többet nem tért vissza *A befejezetlen mondat*nak a harmincas évekről alkotott egyedüli világához. A nagyregény méltatlanul lekerült a magyar irodalom porondjáról.⁸³

Déry Tibor írás közben, 1964
Hunyadi József felvétele. PIM

De nem teljesen.

A Szerelem és a *Két asszony* című novellából Makk Károly rendezésében készült a felejthetetlen művészi remek, a *Szerelem* című film (1971).

Fábri Zoltán Déryvel közösen fogalmazta újjá a regényt a *141 perc a befejezetlen mondatból* című film forgatókönyvében (1975).

Keresztesi József 2008-ban a *Holmi* lapjain igyekezett megtörni a regény körüli hallgatást. Déry munkája „bonyolult és lezáratlan képlet, s ami azt illeti, a marxista irodalomkritika részéről éppenséggel joggal részesülhetett volna akár éles politikai elutasításban is. [...] *A befejezetlen mondat* mindmáig rendelkezik az igazán jó regények fölforgató erejével.”⁸⁴ Szolláth Dávid is azt hiányolta 2006-ban, hogy a regény, anélkül,

83 A 2002 decemberében az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, az MTA Irodalomtudományi Intézet Kultusz kutató csoportja és a Petőfi Irodalmi Múzeum közös rendezésében *Mérlegen egy életmű* címmel, illetve a 2025 márciusában a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete rendezésében a *Déry Tibor életműve és hatása* címmel tartott konferenciák programjából kiderül, *A befejezetlen mondat* értelmezése kimaradt az előadások témájából. <https://pim.hu/konferencia/merlegen-egy-életmű-déry-tibor-halalanak-huszonötödik-evfordulojan-rendezett-tudományos>; <https://miki.elte.hu/dery-konferencia> (letöltés ideje: 2025. február 23.).

84 Keresztesi József: Találtam egy könyvet. *Holmi*, 2008. december. 1648.

hogy értékelésének eszköztára bővült volna, kikerült az irodalomtörténészek érdeklődési köréből. A regényt a „két világháború közötti kommunista értelmiségi fordulatának” irodalmához (például Balázs Béla *Lehetetlen emberek* és Sinkó Ervin *Optimisták* című művei mellé) sorolná.⁸⁵ Reichert Gábor szerint „A *befejezetlen mondat* egy osztársadalmi kudarc regényeként is felfogható, annak bizonyítékaként, hogy a közöség és a közösséghez tartozni kívánó individuum érdekei nem hozhatók azonos nevezőre a Horthy-korszak Magyarországon”. A regényt így értékeli: „Déry a maga korában egyedülálló, jóformán folytathatatlan konstrukciót hozott létre a munkásság irodalmát a 19. századi polgári nagyregénnyel és a 20. századi modern próza különböző áramlataival összeegyeztetni igyekvő művével.”⁸⁶

Biztató jelként álljon itt az ELTE Esztétika Tanszékének kitűnő kezdeményezése: a *Befejezzük Déry A befejezetlen mondatát!* című, doktoranduszoknak ajánlott vonzó olvasószeminárium.⁸⁷

85 Szolláth Dávid: 1938 – Az elkötelezett regény mint a kommunista magatartásformák bírálata. Déry Tibor: *A befejezetlen mondat*. *Literatura*, 2006/2. 193.

86 Reichert, 2015. 289., 294.

87 2022/23 őszi félév. <https://laokoon.hu/kurzusajanlo/> (letöltés ideje: 2025. február 23.).